

بازسازی مجموعه قصرهای حکومتی دارالسلطنه تبریز در دوره قاجار با استناد بر مستندات تاریخی

لیدا بلیلان اصل^۱، ساناز خورشیدیان احمدی^۲، داریوش ستارزاده^۳، مریم نوری^۴

^۱ استادیار گروه هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تبریز، تبریز، ایران.

^۲ کارشناس ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تبریز، تبریز، ایران.

^۳ استادیار گروه هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تبریز، تبریز، ایران.

^۴ کارشناس ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تبریز، تبریز، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۸/۱۳، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۳/۳)

چکیده

شهر تبریز در دوره پادشاهی فتحعلی شاه، ولیعهدنشین و دومین شهر بزرگ کشور بوده و از نقطه نظر سیاسی، یکی از مراکز اصلی تصمیم‌گیری‌ها به شمار می‌رفته است. همچنین کاخ‌ها و بناهای حکومتی مهمی در این دوره ساخته شدند. قصرهای حکومتی با دارا بودن فضاهایی نظیر دیوانخانه، شمس‌العماره، جبه‌خانه، توپخانه، حرم‌خانه و معلم‌خانه، به عنوان یکی از فضاهای مهم دارالسلطنه تبریز تا اواخر دوره قاجار همچنان به حیات خود ادامه می‌دادند لیکن در اوایل دوره پهلوی اول، به دلیل ساخت و سازهای جدید به طور کامل تخریب شده و از بین رفتند. متأسفانه منابع زیادی نیز دال بر چگونگی ساخت و سازمان فضایی این مجموعه، وجود ندارد. بنابراین هدف این مقاله، بازسازی مجموعه قصرهای حکومتی دارالسلطنه تبریز در دوره قاجار با استناد بر مستندات از قبیل نقشه‌های تاریخی، عکس‌های موجود از برخی مراسم اواخر قاجار و در نهایت متون تاریخی می‌باشد. جمع‌آوری داده‌ها به روش توصیفی با رویکرد تاریخی - اسنادی با بهره‌گیری از متون و منابع انجام خواهد پذیرفت. همچنین تحلیل داده‌ها و یافته‌های ناشی از مطالعات به روش تحلیلی - تطبیقی صورت گرفته است. نتایج تحقیق حاکی از آن است که مجموعه قصر حکومتی پس از زلزله سال ۱۱۹۴.ق. بازسازی شده و تا اواخر حکومت قاجار وجود داشته‌اند.

واژه‌های کلیدی

بازسازی، قصرهای حکومتی، دارالسلطنه تبریز، قاجار، مستندات تاریخی.

مقدمه

این سایت اکنون به خیابان بازار و میدان قیام در جنوب، خیابان شهربانی در شرق، خیابان شهید مدنی در غرب و کوچه حرمخانه در شمال محدود می‌باشد. این مجموعه حکومتی با فضاهای خاص خود به عنوان یکی از فضاهای مهم دارالسلطنه تبریز تا اواخر دوره قاجار همچنان به حیات خود ادامه می‌داد و در اوایل دوره پهلوی به طور کامل تخریب شده و در آن ساختمان‌های کاخ استانداری، بانک ملی و سازمان امور اقتصادی و دارایی ساخته شد به گونه‌ای که امروز حتی یک بنا از این مجموعه نفیس باقی نمانده است.

بنابراین در این تحقیق با این سؤال اصلی مواجه هستیم که «مجموعه حکومتی دارالسلطنه تبریز در چه زمانی ساخته شده، چه تغییراتی داشته و شامل کدام فضاها بوده است؟»

با توجه به مطالب ذکر شده در مقاله حاضر جهت پاسخگویی به سؤال اصلی و دستیابی به هدف تحقیق، جمع‌آوری داده‌ها به روش توصیفی با رویکرد تاریخی - اسنادی با بهره‌گیری از متون و منابع انجام خواهد پذیرفت. همچنین تحلیل داده‌ها و یافته‌های ناشی از مطالعات به روش تحلیلی - تطبیقی صورت می‌پذیرد. بدین گونه که ابتدا مطالعات دقیقی در رابطه با مجموعه حکومتی از طریق منابع مذکور صورت پذیرفته و با بهره‌گیری از تصاویر و نقشه‌های موجود، سعی در شناسایی انواع فضاها و نیز شناخت سیر تحول مکانیابی بناها در مجموعه گردیده، سپس به کمک نقشه‌های موجود اقدام به بازسازی مجموعه خواهیم نمود.

لازم به ذکر است که هیچ تحقیقی در رابطه با چگونگی ساخت و سازمان فضایی و معماری قصرهای حکومتی شهر تبریز در دوره قاجار صورت نگرفته و تنها برخی از کتب از جمله «تبریز به روایت تصویر» (ابراهیم پور، ۱۳۸۴) و «تبریز قدیم» (جدیدالاسلام، ۱۳۸۶) اقدام به چاپ تصاویری از تبریز دوره قاجار بدون هیچ گونه تحلیل و توضیحی نموده‌اند و به جرأت می‌توان ادعا نمود این تحقیق اولین اقدام در جهت شناخت و بررسی ویژگی‌های معماری این مجموعه می‌باشد. همچنین به دلیل تخریب کلی و از میان رفتن منبع دست اول تحقیق که خود مجموعه می‌باشد، تنها می‌توان به مستندات تاریخی همچون نقشه‌ها، عکس‌های اواخر قاجار و متون تاریخی اشاره نمود.

شهر تبریزیکی از شهرهای بسیار مهم و تاریخی کشور ایران است که پیشینه آن به دوران پیش از اسلام می‌رسد. این شهر در بسیاری از دوره‌های تاریخی از مراکز مهم آذربایجان به شمار می‌رفته و در برخی از دوره‌ها مانند ایلخانان، قراقویونلوها، آق قویونلوها و نیز در اوایل دوره صفوی، پایتخت کشور بوده است. همچنین «شهر تبریز در دوره قاجار به عنوان دارالسلطنه و ولیعهدنشین شاهان قاجاری، دومین مرکز حکومتی کشور بعد از دارالخلافه تهران محسوب می‌شده است» (قبادیان، ۱۳۸۴، ۲۲)، و از این رو پیشینه تاریخی و تلاش مستمر ساکنان شهر تبریز در طول تاریخ موجب پیدایش گونه‌هایی از فضاهای معماری و شهری در این شهر تاریخی گردید که متأسفانه اکنون آثار اندکی از آنها باقی مانده است (سلطان زاده، ۱۳۷۶، مقدمه).

عوامل متعدد طبیعی و مصنوع همواره موجب انهدام، آسیب و رکود فضاهای معماری و شهری در شهر تبریز شده‌اند. بر اساس تحقیقات یحیی ذکاء^۱، زلزله سال ۱۱۹۴ ه. ق. / ۱۷۸۰ م به قدری شدید بوده است که به گفته مورخین حتی از ارتفاع دیوارها یک وجب باقی نمانده بود (نادر میرزا، ۱۳۰۲، ۱۸۰). این امر موجب گردید تا شهر به طور اساسی ساخت و سازمان فضایی گذشته خود را در دوره صفوی از دست داده و با ساخت و سازهای نجفقلی خان دنبلی بیگ‌گریگی، زندگی جدید خود را در دوره قاجار آغاز نماید. «بنای مجدد شهر در پی آخرین ویرانی و خرابی گسترده باز هم توسط مردم آغاز می‌گردد و با شکل‌گیری مجدد شهر، بنای باروی جدید یا آخرین باروی شهر آغاز و در حوالی (۱۲۲۴ ق.) به پایان رسید. در سال (۱۲۴۱ ق.) عباس میرزا در اطراف این بارو خندقی برپا داشت و از همین سال است که تبریز ولیعهدنشین و دومین شهر بزرگ کشور شده و از نقطه نظر سیاسی یکی از مراکز اصلی تصمیم‌گیری‌ها می‌شود» (عطارزاده، ۱۳۸۳، ۱۵-۱۷).

مجموعه قصرهای حکومتی دارالسلطنه^۲ تبریز یکی از باارزش‌ترین ساخت و سازهایی است که در دوره قاجار ساخته شده بود که با توجه به اندک اسناد تصویری باقی مانده در نوع خود منحصر به فرد بوده است. این مجموعه در مرکز شهر و ضلع شرقی بازار تبریز در محدوده نسبتاً وسیعی با مساحتی برابر ۷،۵ هکتار واقع شده بود.

تصویر ۲- موقعیت کنونی ساختمان‌های واقع در سایت مجموعه قصر حکومتی در سال ۱۳۹۲ ه. ش.

ماخذ: (www.googlemap/Iran,Tabriz.com)

تصویر ۱- موقعیت کنونی سایت مجموعه قصر حکومتی در سال ۱۳۹۲ ه. ش.

ماخذ: (www.googlemap/Iran,Tabriz.com)

۱- بررسی مجموعه قصرهای حکومتی با استناد بر مستندات و نقشه‌های تاریخی

۱-۱ مستندات تاریخی

در ادامه ابتدا اشاره اجمالی به منابع شده و سپس به مطالعه، بررسی و تطابق آنها خواهیم پرداخت.

متون تاریخی اعم از: سفرنامه‌های پیرآمده (۱۲۱۹ ه. ق. / ۱۸۰۵ م)، بن تان (۱۲۲۱ ه. ق. / ۱۸۰۷ م)، موریه (۱۲۲۶ ه. ق. / ۱۸۰۹ م)، اوزلی (۱۲۲۴ ه. ق. / ۱۸۱۰ م)، فلاندن (۱۲۵۴ ه. ق. / ۱۸۴۰ م)، ویلسون (۱۲۹۴ ق. / ۱۸۸۰ م)، مادام دیوفولا (۱۲۹۵ ه. ق. / ۱۸۸۱ م) و جغرافیای تاریخی مرآت البلدان نوشته محمد حسن اعتماد السلطنه (۱۲۹۶ ه. ق. /)، تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز نوشته نادر میرزا (۱۳۰۲ ه. ق. /)، المآثر و الآثار نوشته محمد حسن اعتماد السلطنه (۱۳۰۶ ه. ق. /)، نوشته مرحوم آقا میرزا محمد تقی لسان الملک کاشی مشهور به سپهر، تحت عنوان ناسخ التواریخ.

نقشه‌های دوره قاجار عبارتند از: نقشه حومه شهر تبریز- روسی، (۱۸۲۷ م. / ۱۲۴۲ ه. ق.)، نقشه شهر تبریز- روسی، (۱۸۰۸ م. / ۱۲۲۲ ه. ق.)، نقشه روسی از مجموعه قصر حکومتی، (۱۸۰۸-۱۸۰۷ م. / ۱۲۲۲ ه. ق.)، نقشه دارالسلطنه قراجه داغی، (۱۸۸۰ م. / ۱۲۹۷ ه. ق.) و در نهایت نقشه دارالسلطنه اسدالله

خان مراغه ای، (۱۹۰۹ م. / ۱۳۲۷ ه. ق.)، تصاویر تهیه شده از عناصر معماری و شهری تبریز او اواخر قاجار از آرشیو موزه کاخ گلستان و نیز برخی از عکس‌های موجود در آرشیوهای خصوصی.

۲-۱ مجموعه قصرهای حکومتی در نقشه‌های تاریخی

همانطور که در بررسی وضعیت کنونی مجموعه مشخص گردید، در حال حاضر هیچ اثری از عمارت‌های مجموعه قصر حکومتی باقی نمانده و بناهای جدید در این محل احداث گردیده است. بنابراین ضروری است که در ابتدا از نقشه‌های تهیه شده از شهر تبریز در دوره قاجار استفاده گردد تا موقعیت مجموعه قصر حکومتی و مکانیابی عمارت‌ها بازخوانی گردد. تبریز از معدود شهرهای ایران است که تاکنون ۱۰ نقشه، به صورت کروکی و یا ترسیم به شیوه مدرن از آن در دست است (تهرانی و دیگران، ۱۳۸۵، ۱۰). مجموعه قصرهای حکومتی دارالسلطنه در ۵ نقشه که در دوره قاجار ترسیم گردیده، مشخص می‌باشد (جدول ۱).

جدول ۱- نقشه‌های تبریز دوره قاجار.

در بین اسناد چاپ شده، نقشه‌ای با عنوان نقشه تبریز سال ۱۸۲۷ م. موجود است. این نقشه یکی از نقشه‌های بارزش شهر تبریز می‌باشد. نقشه شهر تبریز (بعداً با عنوان نقشه تره زل- فابویه نام‌گذاری شد)، پیش از سال ۱۸۲۷ م. ترسیم شده است. طبق دست خط روسی روی نقشه این نقشه به هنگام اشغال تبریز توسط قشون روس، به همراه نقشه قلعه پیرمحمد شاه، به سال ۱۸۲۷ م. در ستاد کل شهر تبریز یافت شده است (فخاری؛ پارسی؛ بانی مسعود، ۱۳۸۵، ۱۶).		نقشه تبریز (تره زل- فابویه) ۳-۱۲۲۲ ق. (۸-۱۷۰۷ م.)
نقشه حومه شهر در اثنای جنگ نوامبر و دسامبر سال ۱۸۲۷ م. ترسیم شده است (فخاری؛ پارسی؛ بانی مسعود، ۱۳۸۵، ۲۲). نقشه در سال ۱۸۲۷ م. توسط نقشه برداران روسی تهیه شده است. این نقشه با اساس قرار دادن نقشه یافته شده در ستاد کل شهر تبریز به سال ۱۸۲۷ میلادی، که توسط نقشه برداران فرانسوی تره زل- فابویه (۱۸۰۸-۱۸۰۷ م.) ترسیم شده، مورد بازبینی مجدد قرار گرفته است (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸، ۹۲). بنابراین اساس نقشه حومه شهر تبریز، نقشه فرانسوی است، که ظاهراً دقت ترسیم گروه نقشه برداری روسی از نقشه برداران فرانسوی بالاتر بوده است.		نقشه حومه شهر تبریز (روسی) ۱۲۴۲ ق. (۱۸۲۷ م.)
این قصر در کنار دروازه باغمیشه واقع شده است. ترسیم اندازه‌های قصر به وسیله نقشه بردار درجه ۲ سازنوف صورت گرفته است. قصر از نقطه نظر طرح و نقشه آن مجموعه بزرگی است (۳۹*۲۵۶ متر) و متشکل از ردیفی از بناهای مختلف رسمی، اداری، مسکونی که توسط باغ‌ها محصور گردیده است. (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸، ۴۰-۳۹). از نوشته‌های روی نقشه انتظار می‌رود که این نقشه نیز همانند نقشه تره زل- فابویه در سال ۱۸۰۷-۸ م. تهیه شده و تنها توسط روس‌ها باز ترسیم گشته است.		نقشه قصر حکومتی عباس میرزا ۱۲۲۲ ق. (۷-۱۸۰۷ م.)
نقشه دارالسلطنه قراجه داغی یکی از معتبرترین نقشه‌هایی است که از شهر تبریز تهیه شده است (فخاری؛ پارسی؛ بانی مسعود، ۱۳۸۵، ۴۴). این نقشه یکی از مدرن‌ترین نقشه‌های قدیمی تهیه شده در ایران محسوب می‌شود که با شروع این نقشه می‌توان گفت که نقشه برداری مدرن در ایران آغاز می‌شود و نقطه قابل توجه این است که این نقشه توسط ایرانیان تحصیل کرده در مدرسه دارالفنون تهران که با شیوه نقشه برداری غربی آشنایی کامل داشته‌اند، انجام گرفته است (همان).		نقشه دارالسلطنه قراجه داغی ۱۲۹۷ ق. (۸۸۰ م.)
نقشه دارالسلطنه تبریز که به دست اسدالله خان مراغه‌ای ترسیم شده است، از جمله نقشه‌هایی است که از طریق عملیات میدانی برداشت و ترسیم شده است. به نظر می‌رسد که تهیه‌کنندگان این نقشه اهداف خاصی را تعقیب می‌کردند. به همین دلیل این نقشه از حجم اطلاعات کمتری نسبت به نقشه دارالسلطنه تبریز قراجه داغی برخوردار است. شاید مهم‌ترین حجمی که در این نقشه به آن توجه شده، فضای تجاری و موقعیت شهری آنهاست (فخاری؛ پارسی؛ بانی مسعود، ۱۳۸۵، ۶۴).		نقشه دارالسلطنه مراغه ای ۱۳۲۷ ق. (۱۹۰۹ م.)

نقشه دارالسلطنه قراجه داغی دیده شده است. بنابراین بازسازی مجموعه در طی زمانی حدود ۱۴۰ سال (۱۸۰۷ م. تا ۱۹۴۷ م.) اینگونه صورت می‌گیرد که ابتدا نقشه‌های موجود بازخوانی گردیده، سپس از مکانیابی فضاها در نقشه دارالسلطنه قراجه داغی استفاده شده و پس از مطابقت با موقعیت آن در نقشه قصر حکومتی سال ۱۸۰۷ م. و نیز مطابقت با منابع تصویری و نوشتاری، به بازسازی نهایی می‌رسد.

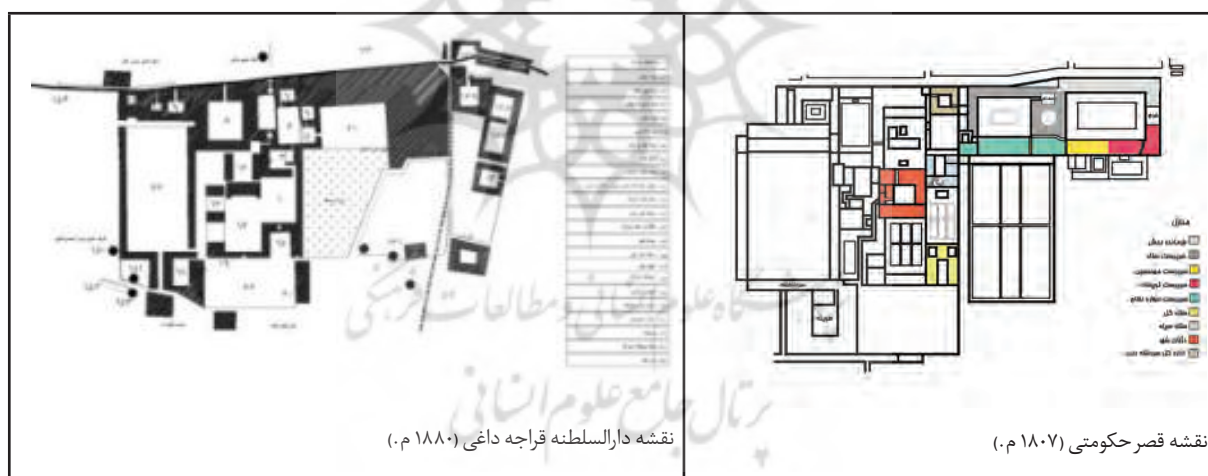
از آنجایی که در فاصله بین سال‌های ۱۸۰۷ تا ۱۸۸۰ م. نقشه‌ای از مجموعه قصر حکومتی نداریم، تنها می‌توان توسط متون نوشتاری و منابع تصویری، به بازسازی مجموعه بپردازیم. به این منظور ابتدا رویدادهای مهم و تأثیرگذار در این دوره زمانی مورد بررسی قرار گرفته و در جدول آورده شده است.

۲- ساختار فضایی مجموعه قصر حکومتی با استناد بر مستندات تاریخی

ساختار فضایی مجموعه اینگونه شکل می‌گیرد که ابتدا تک تک فضاها معرفی گردیده و بر اساس اسناد تاریخی موجود بازخوانی می‌گردد. در نهایت به ساختار فضایی حکومتی خواهیم رسید.

همانطور که دیدیم نقشه‌های موجود تا قبل از تهیه نقشه دارالسلطنه قراجه داغی مربوط به زمان جنگ ایران و روسیه و حضور قشون روس در ایران (سال ۱۲۴۲ ق. ۱۸۲۷ م.) می‌باشد. با بررسی سفرنامه‌های فرانسویان، محرز است که نقشه فرانسوی تره زل - فابویه که در اصل به روس‌ها نسبت داده شده، قطعاً به وسیله روس‌ها ترسیم نشده و به احتمال قریب به یقین توسط گروه نقشه‌بردار ژنرال گاردان، فرستاده ناپلئون به ایران، بین سال‌های ۱۸۰۷-۱۸۰۸ م. ترسیم شده است (فخاری، پارسی، بانی مسعود، ۱۳۸۵، ۷۵). همچنین، نقشه حومه شهر در سال ۱۸۲۷ م. توسط نقشه برداران روسی تهیه شده است. این نقشه با اساس قراردادن نقشه یافته شده در ستاد کل شهر تبریز به سال ۱۸۲۷ میلادی، توسط نقشه برداران فرانسوی تره-زل فابویه (۱۸۰۷-۱۸۰۸ م.) ترسیم شده، مورد بازبینی مجدد قرار گرفته است (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸، ۹۲) (بانی مسعود، ۱۳۸۶). بنابراین به نظر می‌رسد که اساس نقشه‌های تره زل - فابویه و نقشه قصر حکومتی عباس میرزا، توسط فرانسوی‌ها در سال ۱۸۰۷-۱۸۰۸ م. تهیه گردیده و در سال ۱۸۲۷ م. توسط روس‌ها بازترسیم شده و حتی بازبینی مجدد نشده زیرا قصر حکومتی در سال ۱۸۲۷ م. (۱۲۴۲ ق.) با استناد بر متون نوشتاری شامل فضاهایی بوده که ساختار فضایی آن در

جدول ۲- بازخوانی دو نقشه قصر حکومتی (۱۸۰۷ م.) و نقشه دارالسلطنه قراجه داغی (۱۸۸۰ م.).

نقشه دارالسلطنه قراجه داغی (۱۸۸۰ م.)

نقشه قصر حکومتی (۱۸۰۷ م.)

جدول ۳- اتفاقات و رویدادهای مهم و تأثیرگذار دوره قاجار.

سال	اتفاقات و رویدادها
۱۲۰۳ ق. ۱۷۸۸ م.	تولد عباس میرزا
۱۲۱۸ ق. ۱۸۰۳ م.	ولعهدی عباس میرزا
۱۲۲۲ ق. ۱۸۰۷ م.	ترسیم نقشه قصر حکومتی عباس میرزا (توسط فرانسوی‌ها)
۱۲۴۲ ق. ۱۸۲۷ م.	باز ترسیم نقشه قصر حکومتی (توسط روس‌ها)
۱۲۴۹ ق. ۱۸۳۳ م.	فوت عباس میرزا
۱۲۵۰ ق. ۱۸۳۴ م.	تأجگذاری محمدشاه (پسر عباس میرزا)
۱۲۵۸ ق. ۱۸۴۲ م.	ورود عکاسی به ایران
۱۲۶۴ ق. ۱۸۴۸ م.	تأجگذاری ناصرالدین شاه در تهران
۱۲۹۷ ق. ۱۸۸۰ م.	تهیه نقشه دارالسلطنه قراجه داغی
۱۳۱۴ ق. ۱۸۹۶ م.	تأجگذاری مظفرالدین شاه در تهران
۱۳۲۷ ق. ۱۹۰۹ م.	تهیه نقشه دارالسلطنه مراغه‌ای
۱۳۶۶ ق. ۱۹۴۷ م.	تخریب بنای شمس‌العماره

جبه خانه

این واژه در لغت به معنای اسلحه خانه قورخانه، مخزن لشکر. (ناظم الاطباء). در فارسی به معنی جای اسلحه و ابزار جنگ از جبه عربی به معنی زره و سنان مأخوذ است. زرادخانه، قورخانه و عامه آن را جباخانه گویند (شکسته جیبه خانه). جیبه خانه. آنجاکه کیش سازند و توسعاً آنجا که هرنوع اسلحه کنند. در متون اینگونه آمده است که: «جبه خانه هم متصل به دیوانخانه این شهر و توپخانه موسعی هم در جنب دیوانخانه و زیاده از سی باب قراولخانه در داخل و خارج شهر بنا کرده اند. (اعتمادالسلطنه) جبه خانه [ای] هم متصل به دیوانخانه این شهر هست و از بازاری که در آن از هر قبیل ارباب صنایع و استادان قابل جمع و به ساختن اسباب و اسلحه نظامی و آلات و ادوات جنگ مشغولند. دری به این جبه خانه باز می شود (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۷، ج ۱، ۵۵۲). صاحب دیوان، جبه خانه تازه ساخته است. اطرافش حجراتست و تمام حجرات را اصناف قابل از هر قبیل نشستند اند. بسیار وسیع و بزرگ و خوشوضع و دایر است. الحق جای بامعنی با فایده بنا کرده» (قاجار، ۱۳۶۳، ۳۰)، و تنها یک تصویر از آن موجود است. که در زیرنویس اینگونه آمده است: «عکس میدان جبه خانه و سردر عمارت معلم خانه دولتی شهر

تبریز.» موقعیت جبه خانه همانطور که در نقشه دارالسلطنه قراجه داغی بوده و همچنین همانگونه که در متون آمده است در تصویر آورده شده است.

دیوانخانه

این واژه در لغت به معنای (دیوان + خانه) بارگاه سلطنت. عدالتخانه. (ناظم الاطباء). محکمه. دارالقضاء. دارالحکومه. (ناظم الاطباء). اداره حاکمی. محل نشستن امراء و ارباب دفاتر. (آندراج). مقابل اندرون خانه. بیرونی. در متون آمده است: «امروز چهارشنبه بیست و هفتم باید به صرف نهار به عمارت ولیعهد که در شهر است برویم. رفتیم به دیوانخانه ولیعهد که تازه صاحب دیوان ساخته و بسیار خوب عمارتست. از آنجا به دیوانخانه قدیم نایب السلطنه رفتیم. پس از آن به عمارت و باغ اندرونی ولیعهد رفته، قدری گردش کرده و آمدیم بیرون در تالار نشستیم. بعد رفتیم نزدیک عمارتی که سرایزخانه قدیم بود» (قاجار، ۱۳۶۳، ۳۰). تصویری نیز این بنا موجود است که در زیرنویس آن آمده است: «عکس عمارت دیوانخانه قدیم از ابنیه مرحوم مغفور نایب السلطنه طاب ثرا است از سمت بالاخانه های جدید بنیان حضرت امجد ارفع والد ولیعهد دا شوکتی»

تصویر ۵- تصویر دیوانخانه (آرشیو اسنادی کاخ گلستان).

تصویر ۳- تصویر میدان جبه خانه (آرشیو اسنادی کاخ گلستان).

تصویر ۶- ساختار فضایی دیوانخانه مجموعه قصر حکومتی دارالسلطنه بر اساس مستندات تاریخی.

تصویر ۴- ساختار فضایی جبه خانه در مجموعه قصر حکومتی دارالسلطنه بر اساس مستندات تاریخی.

و زیاده از سی باب قراولخانه در داخل و خارج شهر بنا کرده‌اند و از افواج ساخولی در تبریز همیشه از روی ترتیب نوبه دو فوج در قراولخانه‌ها و قورخانه و جبه‌خانه و نیز برای مشق کردن در میدان شهر حاضر هستند (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۷، ۵۵۲). می‌توان تطبیق تصاویر و متون و همچنین موقعیت توپخانه در نقشه دارالسلطنه قراجه داغی را در تصویر ۷ دید.

حیاط تکیه

این فضا به منظور جایی وسیع برای انجام مراسم عز و روضه خوانی بوده است.

توپخانه

این واژه در لغت به معنای ۱- محل حفاظت توپ‌ها. ۲- واحدی در نظام که وظیفه آن تیراندازی با توپ است. یرمولف، گزارش جامع و روشنی به دربار روسیه فرستاده و در آن صریحاً نوشته بود که: عباس میرزا پسر دوم شاه که اعلان کرده‌اند ولیعهد است به یاری انگلستان اصلاحات مهمی را شروع کرده است و لشکریان عظیمی براساس بسیار منظمی تشکیل می‌دهد. توپخانه وضع کاملی دارد و روزافزون است (نجمی، ۱۳۷۷، ۹۰). توپخانه موسعی هم در جنب دیوانخانه ساخته‌اند

تصویر ۸- ساختار فضایی حیاط تکیه در مجموعه قصر حکومتی دارالسلطنه براساس مستندات تاریخی.

تصویر ۷- ساختار فضایی توپخانه در مجموعه قصر حکومتی دارالسلطنه براساس مستندات تاریخی.

جدول ۴- تصاویر توپخانه (آرشیو اسنادی کاخ گلستان).

تصاویر موجود از توپخانه		
<p>زیرنویس تصویر: «عکس عمارت توپخانه دولتی تبریز است.»</p>	<p>زیرنویس تصویر: «عکس میدان توپخانه واقعه در جلوخان عمارت و توپخانه دولتی شهر تبریز در سمت مقابل و سردریکه داخل عمارت می‌شود.»</p>	<p>زیرنویس تصویر: «عکس سمت شرقی میدان توپخانه است حجرات فوقانی ساخلو و حجرات تحتانی محل توپ است.»</p>

جدول ۵- تصاویر حیاط تکیه (آرشیو اسنادی کاخ گلستان).

تصاویر موجود از حیاط تکیه	
<p>زیرنویس تصویر: «عکس حیاط تکیه و حیاط تلگرافخانه و عمارت جدیدالبناء مرحوم علاءالدوله و سردر عمارت معلم خانه دولتی واقعه در میدان جبه‌خانه در سمت غربی عمارت حکومتی تبریز.»</p>	<p>زیرنویس تصویر: «عکس عمارت تکیه دولتی است متصل به دیوانخانه در ایام عاشورا رسم تعزیه‌داری حضرت حاتم آل حیاصلواه اعلیه و آله درین عمارت برپاست در سایر اوقات طالار این عمارت محل دیوانخانه حضرت مستطاب اجل آرام امیر نظام است.»</p>

حرمخانه

در لغت به معنای حرم سرا، اندرون، اندرونی، سرای (لغتنامه دهخدا). در متون آمده است: در سنه ۱۲۲۳ هـ. که میان دولت روس و ایران جنگ قائم بود، نایب السلطنه از دارالسلطنه تبریز به عزم جهاد تشریف فرمای سفری شده بودند و در حرمخانه مبارکه دیواری شکست خورده مشغول تعمیر آن بودند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۳۱). حاجی علی عسکر خواجه سرا که آقا میرفتاح را از طرف والده پادشاه مرحوم در درب حرمسرای مبارکه تبریز ضیافت نموده (اقبال، ۱۳۸۴،

۹۸). عمارت حرمخانه که قسمت جالبش فقط تالار آیینه آن بود، در سال ۱۳۴۸ ش. (۱۳۴۸ ش. ۱۲۸۹ ق.) همه تخریب شد. اکنون در جای آن ساختمانی برای فرمانداری تبریز ساخته می شود و از عمارت سابق، جز حوض مرمر، چیزی به جا نمانده است (کارنگی، ۱۳۷۴، ۱۷۱).

تصویری از این فضا موجود است که در زیرنویس آن آمده است: «مراسم سلام مظفرالدین میرزا ولیعهد در تبریز، محل برگزاری سلام عمارت حرمخانه در کاخ عالی قاپوی آن شهر است. دهه ۱۳۰۰ هـ. ق.»

۱۰- مراسم سلام مظفرالدین میرزا ولیعهد در تبریز، محل برگزاری سلام عمارت حرمخانه در کاخ عالی قاپوی آن شهر است. دهه ۱۳۰۰ هـ. ق. ۱۳۰۰-۱۳۰۱ هـ. ق. (دکاء، ۱۳۷۶)

تصویر ۹- تصویر حرمخانه.

ماخذ: (دکاء، ۱۳۷۶)

تصویر ۱۰- ساختار فضایی حرمخانه در مجموعه قصر حکومتی دارالسلطنه بر اساس مستندات تاریخی

عمارت و باغ مخصوص

جدول ۶- تصاویر عمارت و باغ مخصوص.

تصاویر موجود از عمارت و باغ مخصوص	
	<p>زیرنویس تصویر: «عکس عمارت و باغ مخصوص حضرت اشرف امجدالدوله دامت شوکت اگرچه بنای این باغ قدیم است ولی طرز باغچه بندی و نارنجستان دور این طرح تازه و ممتاز بر حسب الامر حضرت امجدالدوله دامت شوکت از نو ساخته اند با اهتمام حضرت اشرف والد وام شوکت در سمت غربی این باغ عمارت عالی فرنگیساز که بالاخانه ای او پدیوانخانه قدیم نایب السلطنه منظر دارد در نهایت خوبی ساخته شد و فی الحقیقه عمارتی است قابل هر نوع مهمانی های دولتی و غیره.»</p>
	<p>زیرنویس تصویر: «عکس سمت جنوب خیابان وسط حیاط باغ حضرت امجدالدوله دامت شوکت و بالاخانه ای جدیدالبناء مخصوص و نارنجستان جدید.»</p>
	<p>زیرنویس تصویر: «عکس حیاط باغ مخصوص حضرت اشرف ارفع والد دامت شوکت.»</p>

تصویر ۱۱- ساختار فضایی عمارت و باغ مخصوص در مجموعه قصر حکومتی دارالسلطنه بر اساس مستندات تاریخی.

میدان عالی قاپو

جدول ۷- تصاویر میدان عالی قاپو، شمس العماره و بناهای اطراف.

تصاویر موجود از میدان عالی قاپو و بناهای اطراف آن		
		
زیرنویس تصویر: «تبریز اجتماع اهالی در عالی قاپو که مشروطه تدارکات میکند.»	زیرنویس تصویر: «عکس باغ عالی قاپو که از سیل ۸ مرداد ۱۳۱۲ پر شده است.»	زیرنویس تصویر: «میدان عالی قاپوی تبریز در روز جشن»
		
زیرنویس تصویر: «دیوانخانه تبریز (عمارت ناصریه) محل کنونی استانداری»	زیرنویس تصویر: «تبریز حیاط عالی قاپو»	نماین از نظمیة تبریز در سال ۱۲۱۷ شمسی که سیل بزرگ آن سال جلوی نظمیة مراستال به دریایچه کرده است.
		زیرنویس تصویر: «نمایی از نظمیة تبریز در سال ۱۳۱۲ شمسی که سیل بزرگ آن سال جلوی نظمیة را مبدل به دریایچه کرده است.»
		
زیرنویس تصویر: «رئیس پلیس با چند نفر از صاحبان نظمیة مقابل نقطه مقابل نقطه طغیان آب سیل سال ۱۳۱۲ شمسی در میدان عالی قاپو (استانداری کنونی)»		زیرنویس تصویر: «نمایی از مجموع سبیل به اندازه کافی (نشریه) در سال ۱۳۱۲ شمسی هجوم سبیل به اندازه آن بوده که مردم برای رفت و آمد از قایق استفاده میکردند.»

مأخذ: (جدیدالاسلام، ۱۳۸۶).

ساختار فضایی مجموعه قصر حکومتی را می توان در تصویر ۱۳ مشاهده کرد.

تصویر ۱۳- ساختار فضایی مجموعه قصر حکومتی دارالسلطنه براساس مستندات تاریخی.

تصویر ۱۲- ساختار فضایی میدان عالی قاپو، شمس العماره و بناهای اطراف آن در مجموعه قصر حکومتی دارالسلطنه بر اساس تصاویر و متون موجود.

نتیجه

آ. دوره اول (زمان ولیعهدی عباس میرزا): ساختار فضایی مجموعه قصرهای حکومتی در این دوره شامل بناهای اصلی چون حرمخانه، توپخانه، دیوانخانه، جبه خانه بوده است.
 ب. دوره دوم (زمان حکومت محمد شاه): در این دوره بناهایی چون دفترخانه جدید، حیاط تکیه، بنای شعاع السلطنه، نظارتخانه،

با توجه به مطالب بررسی شده و متون نوشتاری و منابع تصویری، بازسازی مجموعه حکومتی را از سال ۱۸۰۷ م. ۱۲۲۲ ه.ق. (اولین نقشه موجود قصر حکومتی) تا سال ۱۹۴۷ م. ۱۳۶۶ ه.ق. (تخریب بنای شمس العماره) در طی ۱۴۰ سال می توان به سه دوره تقسیم کرد:

پی‌نوشت‌ها

۱. اتاق بازرگانی و صنایع و معادن (بی‌تا). تاریخچه اتاق بازرگانی و صنایع و معادن تبریز، بازدید در تاریخ ۲ آوریل ۲۰۰۸، تبریز.

تهرانی، فرهاد، یگانه، شیما (۱۳۸۸). معرفی و تحلیل: نخستین نقشه مسطحه شهر تهران، مجله گلستان هنر، شماره ۱۵، بهار، ص ۴۵ تا ۵۲.

جدید الاسلام، محمدعلی (۱۳۸۶). تبریز قدیم، ابریشمی فر، تهران.

ذکاء، یحیی (۱۳۴۹). تاریخچه ساختمان های ارگ سلطنتی تهران و راهنمای کاخ گلستان، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی (۷۸)، تهران.

ذکاء، یحیی (۱۳۷۶). تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران، چاپ اول، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

سرداری نیا، صمد (۱۳۸۱). تبریز شهر اولین‌ها، کانون فرهنگ و هنر آذربایجان، تبریز.

سلطان زاده، حسین (۱۳۷۶). تبریز، خشتی استوار در معماری ایران، چاپ صهبا، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.

عطارزاده، مهدی (۱۳۸۳). سیمای تبریز در دوره ناصرالدین شاه قاجار، انتشارات اختر، چاپ اول، تبریز.

عضدقاجار، ابونصر (۱۲۹۱). بازنگری در تاریخ قاجاریه و روزگار آنان، موسسه مطالعات تاریخی معاصر ایران، دنیای کتاب، تهران.

عمرانی، بهروز؛ اسمعیلی سنگری، حسین (۱۳۸۵). بافت تاریخی شهر تبریز، چاپ اول سمیرا، تهران.

فخاری تهرانی، فرهاد (۱۳۷۹). نقشه دارالسلطنه تبریز ۱۳۲۷ قمری اسدالله خان مراغه، مجله اثر، بهار و تابستان ۱۳۷۹، شماره ۳۱ و ۳۲.

فخاری تهرانی، فرهاد؛ پارسی، فرامرز؛ بانی مسعود، امیر (۱۳۸۵). بازخوانی نقشه های تاریخی شهر تبریز، چاپ ترسیم، شرکت عمران و بهسازی شهری ایران، تهران.

قبادیان، وحید (۱۳۸۴). معماری دردارالخلافة ناصری، سنت و تجدد در معماری معاصر تهران، پیشوتن، تهران.

کارنگ، عبدالعلی (۱۳۵۱). آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان، ج ۱، انجمن آثار ملی، تهران.

مهریار، محمد؛ فتح الله یف، شامیل؛ قدیری، بهرام؛ فخاری تهرانی، فرهاد (۱۳۷۸). مرجع اسناد تصویری شهرهای ایران در دوره قاجار، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.

مهریار، محمد و همکاران (۱۳۷۸). اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار، دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.

مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۴۶). تاریخ تبریز، ترجمه عبدالعلی کارنگ، تبریز.

نادر میرزا (۱۳۰۲). تاریخ و جغرافی دارالسلطنه، تصحیح غلامرضا طباطبائی مجد، انتشارات ستوده، تهران.

نادر میرزا (۱۳۷۳). تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز، به تصحیح غلامرضا طباطبائی مجد، گلشن، تبریز.

نجمی، ناصر (۱۳۷۷). بلندآوازان تاریخ ایران عباس میرزا، حیدری، تهران.

۱. بر اساس تحقیقات یحیی ذکاء از میان زلزله‌های متعدد، چهار زلزله در سال‌های ۲۴۴ ق. ه. ۸۵۸ م، ۴۳۴ ق. ه. ۱۰۴۲ م، ۶۷۱ ق. ه. ۱۲۷۲ م و ۱۱۹۴ ق. ه. ۱۷۸۰ م بیش از سایر زلزله‌ها صدماتی بر اندام این شهر وارد نموده است (یحیی ذکاء، ۱۳۵۹، ۱۴۹).

۲. در این مقاله قصر حکومتی عباس میرزا با نام «مجموعه قصر حکومتی دارالسلطنه» آورده شده. در دوره‌های مختلف در متون با نام‌های دیگری چون «قصر نایب السلطنه»، «کاخ یا عمارت ولایتعهد»، «کاخ شمس العماره» یا «عالی قاپو» یاد می‌شود (به دلیل اینکه این مجموعه در طی ۱۴۰ سال بازسازی گردیده). ۳. نخستین دستگاه‌های عکاسی به روش داگرتیپ، به درخواست محمد شاه قاجار از کشورهای روسیه و انگلیس به دربار ایران وارد شد. در اواسط دسامبر ۱۸۴۲ م مطابق پایان آذر ۱۲۲۱ ه. ش (۱۲۵۸ ق.) نخستین عکسبرداری در ایران را انجام داد (اعلم الدوله ثقفی، ۱۱۳).

۴. تلگرافخانه: ۱۲۳۸ ه. ش. (۱۲۷۶ ق. ه. ۱۸۵۹ م).

۵. گمرکخانه: نخستین «اتاق بازرگانی ایران» به سال ۱۲۸۵ ه. ش. (۱۳۲۴ ق. ه. ۱۹۰۶ م).

فهرست منابع

ابراهیم پور، حسین (خونیک) (۱۳۸۴). تبریز به روایت تصویر، انتشارات اختر، تبریز.

ابراهیم پور، حسین (خونیک) (۱۳۸۵). آذربایجان ولیعهدنشین: تاریخ سیاسی، اجتماعی در عصر قاجار، شایسته، تبریز.

اعتماد السلطنه، محمدحسن بنعلی (۱۳۱۳-۱۲۵۹ ق. ه. ۰). مرآت البلدان ناصری، عبدالحسین نوایی، چاپ سنگی.

اعتماد السلطنه، محمدحسن خان (۱۲۹۸-۱۲۹۵ ه. ق.). مرآت البلدان، ۴ مجلد، تهران.

اعتماد السلطنه (۱۳۴۹). صدرالتواریخ، به کوشش محمد مشیری، وحید، تهران.

اعتماد السلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۲). مطلع الشمس، جلد دوم، چاپخانه ی گلشن، چاپ اول، تهران.

اعتماد السلطنه، محمدحسن خان (۱۳۷۶). تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و جدید، تصحیح میرهاشم محدث، انتشارات امیرکبیر، تهران.

اعتماد السلطنه، محمدحسن خان (۱۲۹۴ ه. ق.). روزنامه ایران، تهران.

اعتماد السلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۳) (۱۳۰۶ ه. ق.). المآثر و الآثار، به کوشش ایرج افشار، تهران.

اعلم الدوله ثقفی (۱۳۲۲). خلیل خان، مقالات گوناگون، تهران.

افشار، ایرج (۱۳۶۸). گنجینه عکاس‌های ایران (همراه تاریخچه ورود عکاسی به ایران)، تهران.

اقبال، عباس (۱۳۷۰). تاریخ ایران از آغاز تا انقراض قاجاریه، خیام، تهران.